



ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΔΥΤΙΚΟΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ 1

# Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους

Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας  
Γρεβενά 2-5 Οκτωβρίου 2014

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ-ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Χαρίτων Καρανάσιος, Κώστας Ντίνας, Δημήτρης Μυλωνάς



ΓΡΕΒΕΝΑ 2016

**Η** *Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών (Ε.ΔΥΜ.ΜΕ.)*, ιδρυμένη τον Δεκέμβριο του 2012 από πανεπιστημιακούς καθηγητές, ερευνητές, διδάκτορες, μελετητές της ιστορίας και του πολιτισμού, έχει ως σκοπό την προώθηση της έρευνας για την τοπική ιστορία μιας Περιφέρειας της Ελλάδος η οποία έχει να επιδείξει από την Αρχαιότητα λαμπρή ιστορία. Η σημερινή Δυτική Μακεδονία αποτελεί την κοιτίδα των αρχαίων Μακεδόνων, οι οποίοι εποίκισαν τις περιοχές Τυμφαία, Ορεστίς, Ελιμειώτις, Εορδαία, Λυγκήστις (σημερινή Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας, παλαιότερα νομοί Γρεβενών, Καστοριάς, Φλωρίνης και Κοζάνης), ενώ η περιοχή ονομάστηκε *Ανω Μακεδονία* (ορεινή). Η περιοχή γνώρισε κατά τη διάρκεια των αιώνων από την Ελληνιστική εποχή και εξής διάφορους εποικιστές και κατακτητές, ενώ συμμετείχε στην κοινή μοίρα του Ελληνισμού κατά τη Ρωμαϊοκρατία, τη βυζαντινή εποχή, την Τουρκοκρατία, τους δύο παγκοσμίους πολέμους, αλλά και κατά τη σύγχρονη εποχή.

Στόχος της Ε.ΔΥΜ.ΜΕ. είναι η σοβαρή επιστημονική μελέτη της ιστορίας και του πολιτισμού της Δυτικής Μακεδονίας, όσον αφορά την ιστορική γεωγραφία, την κοινωνία και οικονομία, την πολιτιστική ταυτότητα, αφενός σε συλλογικό επίπεδο αλλά και ως προς την προσωπογραφία. Ιδιαίτερο είναι, επίσης, το ενδιαφέρον τόσο για τη μικροϊστορία, όσο και για τη μελέτη των σχέσεων και αλληλεπιδράσεων της Δυτ. Μακεδονίας με τις όμορες περιοχές αλλά και στο ευρύτερο πλαίσιο του ιστορικού γίνεσθαι στην Κεντρ. και ΝΑ Ευρώπη.

Η Ε.ΔΥΜ.ΜΕ. φιλοδοξεί να αποτελέσει το επιστημονικό βήμα για όλους τους επιστήμονες της ιστορικής έρευνας, που ασχολούνται με νέες πρωτότυπες επιστημονικές εργασίες, ώστε να προωθηθεί η τοπική ιστορία της Δυτ. Μακεδονίας, η οποία βρίσκεται ακόμη σε αρχικό στάδιο, καθώς αρκετές πτυχές της ιστορίας παραμένουν ακόμη ανεξερευνήτες, ενώ πλήθος χειρογράφων, εντύπων και γενικώς πηγών, δεν έχουν μελετηθεί ακόμη. Ιδιαίτερη θα είναι η προσπάθεια για μετάβαση από τη γεγονοτολογία στη συνθετική ερμηνεία του ιστορικού γίνεσθαι καθώς και η ένταξη του ειδικού και ιδιαίτερου της τοπικής ιστορίας στο γενικό πλαίσιο της ελληνικής, βαλκανικής και ευρωπαϊκής ιστορίας.

*Κοινωνίες Βλάχων στον δυτικομακεδονικό χώρο:  
Δομικές συνάφειες και αποκλίσεις στη διάρκεια του χρόνου*

---

**Σ**τις ανθρωπογεωγραφικές ανιχνεύσεις του βορειοελλαδικού χώρου, αλλά και ευρύτερα του νοτιοβαλκανικού περιγύρου, επισημαίνεται συχνά η παρουσία των Βλάχων ως μια περίπτωση πληθυσμού ο οποίος κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου αναπτύσσει ένα από τα πιο χαρακτηριστικά μοντέλα διαχείρισης του ορεινού χώρου. Παλαιότερες περιηγητικές αφηγήσεις καθώς και νεότερες ιστορικές και εθνογραφικές αναφορές επισημαίνουν τους οικισμούς των Βλάχων ως συμβολικούς τόπους ενός πληθυσμού, στον οποίο η κτηνοτροφία αποτελεί μια καθολική και διαρκή δομή των κοινωνιών του.

Η επιστημονική τεκμηρίωση αυτής της εικόνας αποτέλεσε το έναυσμα για μια ανθρωπολογική προσέγγιση του γεωγραφικού χώρου της «μεγάλης κτηνοτροφίας». Αυτή η προσπάθεια, επικεντρωμένη αρχικά στην οροσειρά της Πίνδου –παλαιά κοιτίδα αυτού του πληθυσμού–, αν και επιβεβαίωσε τη δομική και διαχρονική σχέση του με την κτηνοτροφική δομή, δεν επαλήθευσε την καθολικότητά της, τόσο ως προς το μέγεθος της ενασχόλησης όσο και ως προς τις ακολουθούμενες μεθόδους. Παράλληλα, ανέδειξε ότι στον ίδιο χώρο επιβίωνε κατά το παρελθόν και ένας γεωργικός πληθυσμός, η δράση του οποίου δεν είχε ως τότε επισημανθεί και αξιολογηθεί.<sup>1</sup> Εντοπίστηκε δηλαδή μια οικονομική δομή, η οποία ωστόσο είχε καταστεί δύσκολα ανιχνεύσιμη, εφόσον είχε εγκαταλειφθεί. Η ανάδειξή της ως διακριτής δομής του αγροτικού κόσμου της Πίνδου απαιτούσε μια βαθύτερη και ουσιαστική εκτίμηση των όρων λειτουργίας της και, κυρίως, της σημασίας που είχε αποκτήσει ως οικονομίας, στη σχέση της με την κοινωνία του ορεινού

---

1. Βλ. Θεοφάνης Δασούλας, *Αγροτικές κοινωνίες του ορεινού χώρου κατά την οθωμανική περίοδο. Ο γεωργικός κόσμος της «Χώρας Μετζόβου» (18ος-19ος αι.)*, αδημ. Διδ. Διατ. Διατριβή, [Τομ. Λαογραφίας Πανεπ. Ιωαννίνων], Ιωάννινα 2009.

κόσμου. Κατέστη, λοιπόν, αντιληπτό ότι η διερεύνηση της συνολικής διάστασης αυτού του πολιτισμού απαιτούσε γνώση των αφηγηριακών του δομών και των διαφοροποιήσεων που επήλθαν κατά τη μακρά διάρκεια της παρουσίας του.

Ο χώρος της Μακεδονίας προσφέρει ένα από τα πιο ολοκληρωμένα πεδία για μια συνολική επαλήθευση των ανωτέρω διαπιστώσεων. Καθώς στο πλαίσιο μιας περιορισμένης εργασίας δεν είναι εφικτή η διαχρονική παρουσίαση της κοινωνικοοικονομικής φυσιογνωμίας και εξέλιξης των Βλάχων αυτού του χώρου, κρίθηκε σκόπιμο να επικεντρωθούμε στην ανάλυση των δεδομένων μιας πρώιμης ιστορικής φάσης. Βασικός άξονας αυτής της πραγμάτευσης είναι η ανίχνευση ορισμένων δομικών σταθερών των κοινωνιών τους αγνοημένων ως τώρα από την επιστημονική έρευνα.



Παρά το γεγονός ότι διάφορες μεσαιωνικές μαρτυρίες εμφανίζουν τους Βλάχους, ήδη από την απαρχή της ιστορικής τους παρουσίας, ως κτηνοτρόφους που νέμονται τα βουνά της περιοχής,<sup>2</sup> η γλωσσολογική ανάλυση τους υπέδειξε ως φορείς μιας πιο πολύμορφης αγροτικής οικονομίας.<sup>3</sup> Η επαλήθευσή της ως μιας δομής μακράς διάρκειας κατέστησε απαραίτητη τη χρονική εμπάθυνση. Η διάσταση της ιστορικότητας, που αναδύθηκε ως προβληματική,

- 
2. Σε βυζαντινή πηγή των μέσων του 11ου αι. αναφέρεται ότι κτηνοτροφικές ομάδες Βλάχων μετακινούσαν οικογένειες και ποιμνία από τον Απρίλιο ως τον Σεπτέμβριο στα βουνά της Μακεδονίας· βλ. *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regii libellus*, εκδ. B. Wassiliewsky – V. Jernstedt, Αγ. Πετρούπολη 1896, σ. 68-69. Αυτή η μαρτυρία, που αφορά κτηνοτροφικές ομάδες Βλάχων του θεσσαλικού χώρου, προσδιορίζει ως τόπο θερινής μετακίνησης των οικογενειών και των ποιμνίων τους «τα όρη Βουλγαρίας». Ασφαλώς δεν αναφέρεται στα όρη της σημερινής Βουλγαρίας αλλά στην Πίνδο και κυρίως στα βουνά του μακεδονικού χώρου. Η περιοχή αυτή μόλις μερικές δεκαετίες πριν από την καταγραφή αυτής της μαρτυρίας αποτελούσε τμήμα του πρώτου βουλγαρικού κράτους, ενώ κατόπιν, μετά τη διάλυσή του από τον βυζαντινό αυτοκράτορα Βασίλειο Β', ανήκε στο βυζαντινό θέμα της Βουλγαρίας. Για τη θεματική οργάνωση του κατακτηθέντος βουλγαρικού κράτους βλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τ. 2, μτφ. Ι. Παναγόπουλος, εκδ. Στεφ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1978, σ. 195 και σημ. 232, 233.
  3. Βλ. Φάνης Δασούλας, «Οι μεσαιωνικές κοινωνίες των Βλάχων», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 16 (2005-2014) 39.

αποτελέσει στο εξής βασικό μεθοδολογικό εργαλείο για μια συνολική μελέτη των κοινωνιών τους. Η τεκμηρίωση του χρονικού βάθους, ως μιας μεγάλης συνέχειας στον μακεδονικό αλλά και τον ευρύτερο βαλκανικό χώρο, κατέστησε τη μελέτη των οθωμανικών απογραφικών καταστάσεων του 15ου και 16ου αι. βασική παράμετρο στην προσπάθεια διερεύνησης αυτού του κόσμου. Προερχόμενα από μια εποχή πλήρους ανάπτυξης του τιμαριωτικού συστήματος, συνιστούν το πιο ολοκληρωμένο αρχαικό υλικό αναφορικά με την ανίχνευση της αγροτικής φυσιογνωμίας αυτού του πληθυσμού σε μια πρώιμη ιστορική φάση.

Διάφορα ζητήματα που σχετίζονται με την τεκμηρίωση της χωρικής και χρονικής συνέχειας των κοινωνιών τους στον συγκεκριμένο χώρο μάς υποχρεώνουν να παρακάμψουμε αναφορές σε ιδρυτικούς μύθους οικισμών καθώς και εγκαταστάσεις σε διάφορα κέντρα του δυτικομακεδονικού χώρου και να περιοριστούμε σε υφιστάμενους ή ερημωμένους οικισμούς που καταγράφονται ιστορικά ως οικήσεις Βλάχων.

Ο Τούρκος Hadschi Chalfa στο οδοιπορικό του για τη Βαλκανική χερσόνησο (μέσα του 17ου αι.), μεταξύ άλλων, αναφέρει ότι τα βουνά ανάμεσα στην Καστοριά και τη Φλώρινα κατοικούνταν από Σέρβους και Βλάχους.<sup>4</sup> Κατά μια περίεργη σύμπτωση, στην ίδια περιοχή καταγράφεται για πρώτη φορά –στα τέλη του 10ου αι.– η ύπαρξη των Βλάχων ως διακριτής πληθυσμιακής ομάδας.<sup>5</sup> Σήμερα στον ευρύτερο γεωγραφικό περίγυρο, όπου κυριαρχούν οι ορεινοί όγκοι του Μουρικού, του Βιτισίου και του Βαρνούτα, ελάχιστοι οικισμοί συγκροτούνται από αμιγή βλαχικό πληθυσμό. Ωστόσο, δεν αποκλείεται μια εντονότερη παρουσία τους στο παρελθόν.

Η πρώτη οθωμανική απογραφή του δυτικομακεδονικού χώρου, η οποία διενεργείται το έτος 1445 στο βιλαέτι της Καστοριάς, καταγράφει στα απώ-

---

4. M. B. A. Hadschi Chalfa, *Rumeli und Bosna geographisch beschrieben*, aus dem Türkischen übersetzt von Joseph von Hammer, Βιέννη 1812, σ. 97-98.

5. Η πρώτη ιστορική καταγραφή του εθνονυμίου «Βλάχος» στον χώρο της Βαλκανικής χερσονήσου σχετίζεται με ένα επεισόδιο που λαμβάνει χώρα μεταξύ Καστοριάς και Πρεσπών. Συγκεκριμένα, το έτος 976, ή κατά μια άλλη άποψη το 980, Βλάχοι οδίτες δολοφονούν στην προαναφερόμενη περιοχή τον Δαβίδ, αδελφό του Βουλγάρου τσάρου Σαμουήλ· βλ. Ιωάννης Σκυλίτσης, *Σύνοψις Ιστοριών [Synopsis Historiarum]*, τ. 5, εκδ. J. Thurn, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae], Βερολίνο – Ν. Υόρκη 1973, σ. 329· A. Armbruster, *Romanitatea Românilor*, εκδ. Enciclopedică, Βουκουρέστι <sup>2</sup>1993 σ. 18, σημ. 2.

τατα βόρεια και ανατολικά όρια της λεκάνης που περιβάλλει την ομώνυμη λίμνη τους οικισμούς Λογγά και Κότορι.<sup>6</sup> Κατά τη γνώμη διαφόρων ερευνητών, αυτά τα ερημωμένα σήμερα χωριά αποτελούσαν οικήσεις Βλάχων.<sup>7</sup> Από τη μελέτη των τιμαριουχικών προσόδων που αποδίδουν, σύμφωνα πάντα με την ανωτέρω απογραφή, συνάγεται ότι και τα δύο χωριά συνιστούσαν οικήσεις γεωργών. Έχοντας υπόψιν ότι η απογραφή του 1445 αποτελεί μια χρονικά στατική καταγραφή, υποθέτουμε εύλογα ότι οι θεμελιακοί παραγωγικοί άξονες του αγροτικού συστήματος των δύο οικισμών είχαν δομηθεί σε μια προγενέστερη μεσαιωνική περίοδο. Ως διαπίστωση, αναδεικνύεται μια σχετικά άγνωστη διάσταση του αγροτικού κόσμου των μεσαιωνικών κοινωνιών των Βλάχων στον χώρο της Δυτ. Μακεδονίας. Η επαλήθευσή της, ωστόσο, απαιτεί την πλαισίωση της ιστορικής κατάδυσης από μια συγκριτική γεωγραφική μελέτη.

Το 1481 ένα μεγάλο τμήμα της ορεινής ζώνης, που εκτείνεται βόρεια και ανατολικά των προαναφερόμενων οικισμών, εμφανίζεται ως περιοχή υπαγμένη στον *ναχιγιέ* της Φλώρινας. Η οθωμανική απογραφή που διενεργείται το ίδιο έτος εντοπίζει σε αυτά τα βουνά τρεις βλαχικούς οικισμούς, που υφίστανται ακόμη και σήμερα: το Πισοδέρι, τη Νέβεσκα (σημ. Νυμ-

6. M. Соколки, *Турски Документи за историјата на македонскиот народ, општерни пописни дефтери од XV век*, т. 2, [Архив на Македонија], Скопја 1973, σ. 373, 396· Vassiliki Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, [Réalités Byzantines], εκδ. P. Lethielleux, Παρίσι 1989, σ. 285.

7. Για τον οικισμό Λογγά βλ. Γ. Τσότσος, *Ιστορική γεωγραφία της Δυτικής Μακεδονίας. Το οικιστικό δίκτυο 14ος-17ος αιώνας*, εκδ. Αντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 131, 132, 135, 398. Ο Ν. Μουτσόπουλος, «Κάστρον ο Λογγάς», *Κληρονομιά* 18B (1986) 305-336, τον ταυτίζει με τον βυζαντινό οικισμό Λογγά. Στα νεότερα χρόνια η περιοχή όπου βρισκόταν ο οικισμός Κότορι υπήρξε τόπος παραχείμασης κτηνοτροφικών οικογενειών της Κλεισούρας. Οι οικιστικές παραδόσεις του τελευταίου οικισμού συμπεριλαμβάνουν και το Κότορι ως τόπο προέλευσης των κατοίκων του· βλ. Ν. Σιώκης, *Η πνευματική κίνηση και ζωή στη Δυτική Μακεδονία. Η Κλεισόυρα κατά τον 19ο αιώνα επί τη βάσει ανεκδότων εκκλησιαστικών κωδίκων, εγγράφων και λοιπών πηγών*, αδημ. Διδακτ. διατριβή, [Τμ. Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας Θεολ. Σχ. ΑΠΘ], Θεσσαλονίκη 2009, σ. 36, 38· Ι. Τζιώγος, *Συνοπτική ιστορία της Κλεισούρας Δυτικής Μακεδονίας και το ιστορικό αυτής μνημείο της χριστιανοσύνης της Ιεράς Μονής Παναγίας – Γεννήσεως της Θεοτόκου*, Θεσσαλονίκη 1962 σ. 15-16· Τσότσος, *Ιστορική γεωγραφία Δυτ. Μακεδονίας*, σ. 398.

φαίο) και την Κλεισούρα.<sup>8</sup> Το Πισοδέρι διαθέτει μόλις 12 νοικοκυριά, ενώ ο συνολικός φόρος που αποδίδει στους τιμαριούχους είναι μόνο 108 άσπρα (ακσε). Αυτός προέρχεται από τη δεκάτη που επιβαρύνει την παραγωγή σιταριού και κριθαριού, καθώς και από δασμούς γάμων. Την ίδια εποχή η Νέβεσκα βρίσκεται στα όρια της δημογραφικής επιβίωσης, εφόσον διαθέτει μόλις 6 νοικοκυριά. Ωστόσο, σε σχέση με το Πισοδέρι πληρώνει υπερδιπλάσιο φόρο και διαθέτει μια πιο διευρυμένη αγροτική παραγωγή. Οι πρόσοδοι που αποδίδει επιβαρύνουν την παραγωγή σιταριού, κριθαριού, βρώμης, οσπρίων, την καλλιέργεια λαχανοκήπων και τη χοιροτροφία.

Οι συγκριτικά ελάχιστοι φόροι που αποδίδει το Πισοδέρι ενδεχομένως υποκρύπτουν ειδική μεταχείριση. Η απογραφή του 1481 χαρακτηρίζει τον οικισμό ως *δερβένι*. Συνεπώς, οι κάτοικοί του έχουν αναλάβει την ευθύνη για την ασφάλεια και τη συντήρηση μιας σημαντικής ορεινής διάβασης, γεγονός που τους εξασφαλίζει φορολογικές απαλλαγές. Αντίθετα, η Νέβεσκα, λόγω του πολύ μικρού αριθμού κατοίκων, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αγροικία. Η ποσοστιαία αναγωγή των επιμέρους φόρων στη συνολική πρόσοδο φανερώνει ότι το σιτάρι κυρίως και, σε μικρότερο βαθμό, το κριθάρι, κατέχουν μια υψηλή αναλογία μεταξύ των παραγόμενων προϊόντων. Τα σημερινά υψομετρικά δεδομένα των δύο οικισμών, οι οποίοι εδράζονται σε μια ορεινή ζώνη που κυμαίνεται μεταξύ των 1.300 και 1.400 μ., καθιστούν ανέφικτη την καλλιέργεια του σιταριού. Μπορούμε, συνεπώς, να υποθέσουμε ότι το 1481 κατείχαν καλλιεργήσιμες εκτάσεις σε χαμηλότερα υψόμετρα, ή ακόμη ότι βρίσκονταν σε κάποια χαμηλότερη θέση. Ανεξάρτητα πάντως από τις αντιφάσεις μεταξύ των υψομετρικών και απογραφικών δεδομένων, το στοιχείο που κυρίως μας ενδιαφέρει είναι ότι στα τέλη του 15ου αι. υπήρχαν στα βουνά του δυτικομακεδονικού χώρου βλαχικοί οικισμοί που διέθεταν μια αξιοσημείωτη γεωργική δομή.

Η περίπτωση της Κλεισούρας αποτελεί το πιο ενδεικτικό παράδειγμα αυτής της επισήμανσης. Κτισμένη περίπου στα 1.200 μ., εμφανίζεται στην απογραφή του 1481 ως ένας δημογραφικά και οικονομικά ακμαίος οικισμός. Διαθέτει 76 νοικοκυριά και μια αναπτυσσόμενη γεωργική οικονομία. Από το

---

8. Сокоლოსки, *Турски Документи за историјата на македонскиот народ*, σ. 328, 367, 393· Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, σ. 270, 281, 304.

συνολικό ποσό των 5.452 άσπρων που αποδίδει ως τιμαριουχική πρόσοδο,<sup>9</sup> τα 2.448 άσπρα προέρχονται από την παραγωγή σιταριού, ενώ τα 2.030 άσπρα από τη δεκάτη των αμπελιών. Αυτά τα ποσά αγγίζουν το 45% και 37% αντίστοιχα του συνολικού αποδιδόμενου φόρου. Ένα ακόμη στοιχείο ενδεικτικό ύπαρξης σημαντικής δημητριακής παραγωγής είναι και η ύπαρξη 4 νερόμυλων.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στην απογραφή του 1481 οι τρεις προαναφερόμενοι βλαχικοί οικισμοί δεν αποδίδουν προσωπικούς φόρους. Δεν γνωρίζουμε αν αυτό αποτελεί ένδειξη ειδικής φορολογικής μεταχείρισης. Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι η Κλεισούρα καταγράφεται σε οθωμανικά απογραφικά κατάστιχα του 1530/1 ως *νέο δερβένι*, όπως και το Πισοδέρι το 1481. Στο οθωμανικό θεσμικό πλαίσιο οι περιοχές που χαρακτηρίζονται ως *δερβένια* υπάγονται σε ειδικό φορολογικό καθεστώς.<sup>10</sup>

Η επισήμανση μιας γεωργικής δραστηριότητας ως μίας από τις οικονομικές δομές των βλαχικών κοινωνιών του Μεσαίωνα παρουσιάζει ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον, δεδομένου ότι συνδέεται με την ερμηνεία της κοινωνικής εξέλιξης και της οικιστικής παρουσίας αυτού του πληθυσμού. Αυτό, ως διαπίστωση, εισάγει στη κεντρική προβληματική της παρούσας εργασίας. Γνωρίζουμε ότι οι Βλάχοι εμφανίζονται ιστορικά ως φορείς της *κατούνας*, δηλαδή της μετακινούμενης κτηνοτροφικής κοινότητας. Ως ίδια μορφή κοινοτικής οργάνωσης αναδεικνύει ζητήματα υλικής, οικονομικής και κατ' επέκταση κοινωνικής και πολιτισμικής διαφοροποίησης των μεσαιωνικών τους κοινωνιών από τον υπόλοιπο αγροτικό κόσμο των Βαλκανίων.<sup>11</sup> Ωστόσο, η τεκμηρίωση μιας διαρκούς ενασχόλησής τους με τη γεωργία αναιρεί αυτήν την αντίληψη και θέτει θέματα εσωτερικής διαφοροποίησης των κοινωνιών τους. Συγκεκριμένα, η κατοχή γεωργικής γης και, αντίστοιχα, η ανάπτυξη των καλλιεργητικών μεθόδων απαιτούν την ύπαρξη μόνιμα εγκατεστημένου πληθυσμού. Η δομή ενός σταθερού οικισμού διαφοροποιεί τις

9. Η συνολική πρόσοδος που σημειώνεται στην ανωτέρω απογραφή εκτιμάται σε 6.432 άσπρα. Ωστόσο, αυτό το ποσό αποκλίνει από το αποτέλεσμα του αθροίσματος των επιμέρους ποσών, το οποίο εκτιμάται σε 5.452 άσπρα.

10. Βλ. Αλ. Στοјановски, *Дервенџиството во Македонија*, [Институт за Национална Историја], Скопία 1974, σ. 212· Σιώκης, *Η πνευματική κίνηση και ζωή στη Δυτική Μακεδονία*, σ. 41.

11. Βλ. Δασούλας, *Αγροτικές κοινωνίες του ορεινού χώρου*, σ. 50, σημ. 19· ο ίδιος, «Οι μεσαιωνικές κοινωνίες των Βλάχων», σ. 16-22.



προϋποθέσεις της υλικής και, κατά συνέπεια, επίσης της κοινωνικής οργάνωσης του πληθυσμού του σε σχέση με αυτόν της κτηνοτροφικής κοινότητας. Αυτή η διαφοροποίηση, ενδεχομένως, αποτελεί το υπόβαθρο για τις κοινωνικοοικονομικές διεργασίες που καταγράφονται στις βλαχικές κοινωνίες των νεότερων χρόνων. Είναι ενδεικτικό ότι το Πισοδέρι, η Νέβεσκα και, πολύ περισσότερο, η Κλεισούρα μετεξελίσσονται σε κοιτίδες ενός εμποροβιοτεχνικού πληθυσμού.<sup>12</sup>

Ένα ακόμη στοιχείο που θέλουμε ιδιαίτερα να επισημάνουμε, αναφορικά με τις προαναφερόμενες απογραφές των ετών 1445 και 1481, είναι η απουσία κτηνοτροφικών προσόδων. Για τους οικισμούς Κότορι και Λογγά μπορούμε να το αποδώσουμε στους περιορισμούς που θέτει το ημιορεινό ανάγλυφο, αν και αυτή η ερμηνεία δεν αιτιολογεί την απουσία μιας εδραίας ζωοτροφίας. Ακόμη περισσότερο μας προβληματίζει η μη καταγραφή κτηνοτροφικής προσόδου στους οικισμούς Πισοδέρι, Νέβεσκα και Κλεισούρα. Εκτός του ότι εδράζονται σε μια εδαφοκλιματική ζώνη στην οποία υφίστανται ορεινοί βοσκότοποι, στους επόμενους αιώνες καταγράφονται και ως οικήσεις κτηνοτρόφων. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η απουσία των κτηνοτροφικών φόρων από τα κατάστιχα των τιμαριουχικών προσόδων οφείλεται στο γεγονός ότι αυτοί είχαν πάντοτε αποδέκτη το κράτος, δηλαδή αποδίδονταν απευθείας στην κεντρική διοίκηση.<sup>13</sup> Πράγματι, αυτή η διαδικασία ακολουθούνταν στην περίπτωση του φόρου που πλήρωναν τα μεγάλα κοπάδια. Το οθωμανικό κράτος, θέλοντας να καλύψει άμεσα τις ανάγκες του σε ορισμένα κτηνοτροφικά προϊόντα, καθιερώνει το *τζελεπικό* (*resm-i agnam-i*

---

12. Στα μέσα του 17ου αι. οι κάτοικοι της Κλεισούρας ασκούν την τέχνη του γουνοποιού, ενώ κατά τον 18ο και 19ο αι. πρωτοστατούν στην ίδρυση εμπορικών παροικιών στον χώρο της Κεντρ. και Α. Ευρώπης· βλ. Β. Δημητριάδης, *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί*, εισ.-μτφ.-σχ., [ΕΜΣ, Μακεδονική Βιβλιοθήκη, 39], Θεσσαλονίκη, 1973, σ. 176· Σιώκης, *Η πνευματική κίνηση και ζωή στη Δυτική Μακεδονία*, σ. 43, 59-200.

13. Βλ. Κ. Καμπουρίδης, «Η περιοχή των Γρεβενών σε οθωμανικές πηγές, 16ος αιώνας», *Κοζάνη 600 χρόνια Ιστορίας, Γένεση και Ανάπτυξη μιας Μακεδονικής Μητρόπολης, Πρακτικά Β' Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας, Κοζάνη 27-30 Σεπτ. 2012*, επιμ. Χαρ. Καρανασιος, Δ. Ντίνας, Δ. Μυλωνάς, Δ. Σκρέκας, [Δήμος Κοζάνης] Κοζάνη 2014, σ. 79· C. Kambouridis, «The region of Grevena in the 16th century according to Ottoman *tahrir* sources», *Festschrift in Honor of Ioannis P. Theoharides. Studies on the Ottoman Empire and Turkey*, επιμ. Evangelia Balta – G. Salakidis – Th. Stavrides, τ. 2, εκδ. The Isis Press, Κωνσταντινούπολη 2014, σ. 200.

celebkeşan), δηλαδή έναν ειδικό φόρο για τα μεγάλα κοπάδια. Η καταβολή του σε είδος και η είσπραξή του αποκλειστικά από το κράτος οδηγεί στη σύσταση ειδικού μηχανισμού διεκπεραίωσής του.<sup>14</sup> Ωστόσο, το *προβατονόμιο* (adet-i agnam ή resm-i agnam ή resm-i koyum), δηλαδή ο φόρος που επιβαλλόταν σε κάθε μορφή προβατοτροφίας, πληρωνόταν αδιακρίτως από τους μετακινούμενους ή μόνιμους κτηνοτρόφους. Το προϊόν αυτό ανήκε στις εισπράξεις του δημοσίου, αλλά παραχωρούνταν και στους τιμαριώτες και τους sancak bey.<sup>15</sup>

Ενδεικτική ως προς αυτό το ζήτημα είναι η πρώτη οθωμανική απογραφή του σαντζακίου των Τρικάλων που διενεργήθηκε το 1454/5. Το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται ιδιαίτερα στην περίπτωση των οικισμών Χλαποί, Βελόνι και Πάλτινο.<sup>16</sup> Ευρισκόμενοι κοντά στο όρος Κράτσοβο,<sup>17</sup> ιστορική

- 
14. Τα πρόσωπα που τον συγκροτούν αποκαλούνται *τζελεπήδες* (celer). Η ανάγκη ύπαρξης ενός ευέλικτου σώματος για την προμήθεια και παράδοση του απαιτούμενου προς κατανάλωση αριθμού ζώων σε λογικούς χρόνους εμπλέκει σταδιακά τους κτηνοτροφικούς πληθυσμούς στον μηχανισμό απόδοσης αυτού του φόρου. Μέσω αυτής της διαδικασίας μετατρέπονται σε παραγωγική δύναμη της αυτοκρατορίας, ενώ η ιδιότητα του *τζελεπή* ταυτίζεται σταδιακά με τους ιδιοκτήτες κοπαδιών που έχουν αναλάβει να εφοδιάσουν τον κρατικό μηχανισμό· βλ. Bistra Cvetkova, «Les Celep et leur rôle dans la vie économique des Balkans à l'époque Ottomane (XVe-XVIIe s.)», στο M. A. Cook (εκδ.), *Studies in the Economic History of the Middle East, from the rise of Islam to the present day*, Οξφόρδη 1970, σ. 172-192· η ίδια, «Le service des 'celep' et le ravitaillement en bétail dans l'Empire Ottoman (XVe-XVIIIe s.)», *Études Historiques* 3 (Σόφια 1966), σ. 145-150· Βέρα Μουταφτσίεβα, *Αγροτικές σχέσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.)*, μτφ. Ευαγγελία Μπαλτά – Ουρανία Αστρινάκη, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1990, σ. 274, σημ. 205· Βασιλική Ρόκου, *Ορεινές κοινωνίες κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια*, εκδ. Ερωδός, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 81-106.
15. Σύμφωνα με τον Kanunname του Μωάμεθ Β', ο φόρος για τα πρόβατα καταβαλλόταν σε χρήμα ή είδος αντιστοίχως: ένα άσπρο (ackçe) ανά δύο ή τρία πρόβατα ή ένα πρόβατο στα πενήντα· βλ. Ö. L. Barkan, *XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zırai Ekonominin Hukukî ve malî Esasları, I. cilt: Kanunlar*, Κωνσταντινούπολη 1943, σ. 289 § 8, 389 § 3, 390 § 10, 393 § 5· Σπ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ' αι.)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σ. 38.
16. M. Delilbaşı – M. Arıkan, *Sûret-i Defter-i Sancak-ı Tırhala I*, [Türk Tarih Kurumu Basımevi], Άγκυρα 2001, σ. 35-36, 88.
17. Το γνωστό στους παλαιούς περιηγητές όρος Κράτσοβο (ή Κράτζιοβα, Κράτζιοβα), που συνδέει την Πίνδο με την οροσειρά των Χασίων, σήμερα καταγράφεται στους χάρτες ως τμήμα των Χασίων· βλ. W. M. Leake, *Travels in northern Greece*, τ. 4, Λονδίνο 1835, σ. 265 (φωτ. ανατύπ.: Hakkert, Άμστερνταμ 1967)· A. Philippson, *Thessalien und Epirus*, Βερολίνο 1897, σ. 175· F. Stählin, *Η αρχαία Θεσσαλία. Τοπογραφική και ιστο-*

ονομασία της δυτικής απόληξης της οροσειράς των Χασιών και σε μια υπομετρική ζώνη που κυμαίνεται μεταξύ 800-1.000 μ., υπάγονταν τότε διοικητικά στο σαντζάκι των Τρικάλων. Σήμερα αυτή η περιοχή αποτελεί τμήμα της ΝΔ ζώνης του νομού Γρεβενών, ενώ από τους τρεις οικισμούς δεν υφίσταται παρά μόνο το Πάλτινο, μετονομασμένο πλέον σε Καλλιθέα. Ωστόσο, στην οθωμανική απογραφή του 1454/5 οι Χλαποί ήταν δημογραφικά και οικονομικά ο ακμαιότερος οικισμός της περιοχής, γεγονός που επιβεβαιώνει τις παλαιότερες μεσαιωνικές αναφορές καθώς και τα διάφορα ανασκαφικά δεδομένα.<sup>18</sup>

Η ποσοστιαία αναγωγή των αγροτικών προσόδων που απέδιδαν στους τιμαριούχους αναδεικνύει και πάλι τη γεωργία ως βασικό παραγωγικό άξονα του αγροτικού τους συστήματος. Η παραγωγή σιταριού παρουσιάζει τη μεγαλύτερη αναλογία, ενώ ακολουθούν σε μικρότερο βαθμό η παραγωγή κριθαριού και η αμπελουργία. Το στοιχείο, ωστόσο, που διαφοροποιεί αυτή την απογραφή από αυτές που ήδη παρουσιάστηκαν αναφορικά με τον δυτικομακεδονικό χώρο είναι η καταγραφή προσόδων προερχόμενων από την προβα-

---

*ρική περιγραφή της Θεσσαλίας κατά τους αρχαίους ελληνικούς και ρωμαϊκούς χρόνους*, μτφ. Γ. Παπασωτηρίου – Αναστασία Θανοπούλου, Α/φοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2002 (2008), σ. 209. Σε οθωμανικό χοτζάτιο του 1674 γίνεται αναφορά στον Οθωμανό ιεροδικαστή του διαμερίσματος Κρατσόβου· βλ. Π. Τζιόβας, «Ένα ανέκδοτο χοτζάτιο του 1674», *Ηπειρωτική Εστία* 29 (1980) 417-419· Δασούλας, *Αγροτικές κοινωνίες του ορεινού χώρου*, σ. 136, σημ. 24.

18. Σε χρυσόβουλλο του έτ. 1336, όπου γίνεται περιγραφή των ορίων της επισκοπής Σταγών, μεταξύ άλλων αναφέρεται και το «των Χλαπών σύνορον»· βλ. Δ. Σοφιανός, «Acta Stagorum. Τα υπέρ της Θεσσαλικής επισκοπής Σταγών παλαιά βυζαντινά έγγραφα (των ετών 1163, 1336 και 1393)», *Τρικαλινά* 13 (1993) 27-54. Σε μια άλλη έκδοση του ίδιου χρυσοβούλλου γίνεται αναφορά και «εις το Χλαπών Μπόζοβον σύνορον»· βλ. Στ. Αριστάρχη, «Εκθεσις επί των διαγωνισμάτων Θεσσαλίας και Ηπείρου», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος* 13-15 (1867) 33. Ο οικισμός Μπόζοβο, μετονομασθείς σήμερα σε Πριόνια, είναι όμορος με το Πάλτινο (νυν Καλλιθέα Γρεβενών), η κοινοτική έκταση του οποίου συμπίπτει με αυτή του μεσαιωνικού οικισμού Χλάπι. Σύμφωνα με την άποψη ορισμένων ερευνητών, το Χλάπι βρισκόταν στη θέση Παλαιοχώρι, μια τοποθεσία ανάμεσα από το Πάλτινο και το Μπόζοβο, όπου υπάρχουν ερείπια παλιού οικισμού· βλ. L. Heuzey, *Οδοιπορικό στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία το 1858*, μτφ. Χ. Δημητρούλοπουλος, εκδ. Α/φοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 223· Ν. Μουτσόπουλος, *Γρεβενά. Αρχαιότητες, Κάστρα, Οικισμοί, Μοναστήρια και Εκκλησίες του Νομού Γρεβενών*, εκδ. Univesrity Studio Press, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 37-42, 82-89.

τοτροφία. Γνωρίζοντας ότι ο κτηνοτροφικός φόρος καταβαλλόταν αδιακρίτως από τους μετακινούμενους ή μόνιμους κτηνοτρόφους, η αυξημένη συμμετοχή του προβατονομίου στη συνολική πρόσοδο δεν μας επιτρέπει να έχουμε μια ασφαλή εικόνα για το είδος της κτηνοτροφίας που ασκούσαν. Η επικρατούσα αντίληψη που θέλει τους Βλάχους να ακολουθούν αποκλειστικά τη μέθοδο μιας υπερτοπικής εποχικής μετακίνησης των ποιμνίων αναιρείται από διάφορες πηγές, οι οποίες υποδεικνύουν ότι αυτοί ήδη από τον Μεσαίωνα, ανάλογα με τις περιβαλλοντολογικές παραμέτρους των περιοχών που κατοικούν, ακολουθούν διαφοροποιημένες κτηνοτροφικές μεθόδους.<sup>19</sup> Η επιτόπια έρευνα έδειξε ότι έως και τον 20ό αι. οι πληθυσμοί της κοιλάδας του άνω Πηνιεύ, οικιστικό υποσύστημα της οποίας συγκροτούν και οι οικισμοί του Κρατσόβου, επιδίδονταν κυρίως στη γεωργία, διατηρώντας ταυτόχρονα μικρά κοπάδια ζώων, τα οποία έβοσκαν περιφερειακά των οικισμών ακόμη και κατά τη χειμερινή περίοδο.<sup>20</sup>

Η υψηλή αναλογία του προβατονομίου επί του συνόλου των εισφορών κάθε οικισμού μαρτυρεί μια αναπτυγμένη κτηνοτροφική οικονομία, η οποία δικαιολογείται μόνο από την ύπαρξη μεγάλων ποιμνίων. Αυτή η διαπίστωση

- 
19. Μπορεί οι Βλάχοι να διακρίθηκαν στον βαλκανικό χώρο ως οι κατεξοχήν φορείς της μεγάλης μετακινούμενης κτηνοτροφίας, ωστόσο αυτό δεν σημαίνει ότι ασκούσαν μόνο μια μεταβατικού τύπου κτηνοτροφία (*transhumance inverse* ή *transhumance directe*). Η επιτόπια έρευνα διαπίστωσε ότι η αγροτική φυσιογνωμία των οικισμών τους, τα γεωμορφολογικά, εδαφοκλιματολογικά και υψομετρικά δεδομένα του χώρου που κατείχαν, καθώς και ο αριθμός των εκτρεφόμενων κτηνών, καθόριζαν και τις μεθόδους διαχείρισης του ζωικού κεφαλαίου. Τα στοιχεία που διαθέτουμε από μεσαιωνικές πηγές πιστοποιούν ότι ήδη από τότε, εκτός από μια μεταβατικού τύπου κτηνοτροφία, επιδίδονταν και σε μια εδραία ή περιορισμένης έκτασης κτηνοτροφία: βλ. P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos (avec le collaboration de D. Papachryssanthou), *Actes de Lavra*. Première partie: *des origines à 1204*, Édition diplomatique, [Archives de l' Athos V], Παρίσι 1970, σ. 341-345· G. Rouillard – P. Collomp, *Actes de Lavra*, τ. 1: 897-1178, [Archives de l' Athos I], Παρίσι 1937, σ. 124-127· Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Λειψία 1894, σ. 163-165 (ανατύπ.: Hakker, Άμστερνταμ 1965).
20. Για τους κατοίκους αυτών των χωριών η εικόνα των μεγάλων τσελιγκάτων ήταν γνωστή μόνο από τα κοπάδια που διακινούσαν οι κτηνοτρόφοι της *Χώρας Μετσόβου* και ορισμένων οικισμών του Ασπροποτάμου, τα οποία χρησιμοποιούσαν την κοιλάδα του Πηνιεύ ως δίαυλο καθόδου προς τον θεσσαλικό κάμπο, όπου παραχείμαζαν. Το αγροκτηνοτροφικό τους μοντέλο, αρκετά διαδομένο στους οικισμούς της νότιας Πίνδου, απέτρεπε μεγάλες συγκεντρώσεις πληθυσμού, γι' αυτό και δεν παρατηρούμε εδώ τη δημογραφική ανάπτυξη που είχαν οι κτηνοτροφικοί οικισμοί: βλ. Δασούλας, *Αγροτικές κοινωνίες του ορεινού χώρου*, σ. 107-108.

ελάχιστα μας εκπλήσσει, εφόσον αναφερόμαστε σε οικισμούς Βλάχων, δηλαδή μια πληθυσμιακή ομάδα με μεγάλη εξειδίκευση σε αυτόν τον τομέα. Ωστόσο, αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο της οικονομικής, οικιστικής και κοινοτικής εξέλιξης των μεσαιωνικών τους κοινωνιών. Η καταγραφή γεωργικών και κτηνοτροφικών εισφορών, ως υποσυνόλων κοινών φορολογικών μονάδων, αποδεικνύει ότι οι κτηνοτροφικοί καταυλισμοί και οι γεωργικές οικήσεις ανήκαν σε ενιαίες κοινότητες. Την ίδια περίοδο οι οθωμανικές απογραφές των Βλάχων των ΒΔ Βαλκανίων και, αντιστοίχως, των Αρβανιτών της Ελληνικής χερσονήσου εκλαμβάνουν τις κτηνοτροφικές τους κατούνες ως αυτοτελείς κοινότητες.<sup>21</sup> Η ανυπαρξία τέτοιων διακρίσεων στον χώρο της ΒΔ Ελλάδας δεν πρέπει να εκληφθεί ως άγνοια του θεσμού αλλά ως ένδειξη μεταβολής της λειτουργίας τους. Προφανώς, οι κατούνες του πινδαϊκού χώρου, καθώς και του ευρύτερου ορεινού περιγύρου, έχουν χάσει την κοινοτική τους διάσταση ήδη από τα μεσαιωνικά χρόνια, γεγονός που αντανακλά μια κινητικότητα στο εσωτερικό των κτηνοτροφικών κοινωνιών του, διόλου άσχετη με το δημογραφικό και οικιστικό υπόβαθρο αυτών των βουνών. Η μακροχρόνια συμβίωση του κτηνοτροφικού κόσμου με πληθυσμιακές ομάδες συνηθισμένες σε μια σταθερή διαβίωση πιθανώς να συνέβαλε σε μια μεταβολή στη διαχείριση του κτηνοτροφικού βίου. Μπορεί οι κτηνοτροφικές ομάδες των Βλάχων να διαβιούν ακόμη κατά τους πρώτους οθωμανικούς αιώνες σε προσωρινούς καταυλισμούς, ωστόσο αυτοί δεν συνιστούν πλέον αυτόνομες κοινότητες όπως στον Μεσαίωνα,<sup>22</sup> αλλά έχουν ενσωμα-

21. Βλ. N. Beldiceanu – Irène Beldiceanu-Steinherr – P. S. Năsturel, «Les recensements otomans effectués en 1477, 1519 et 1533, dans provinces de Zvornik et d’Herzégovine», *Tucrica* 20 (1988) 168· Δ. Καρύδης – M. Kiel, «Σαντζάκι του Ευρίπου 15ος-16ος αι. Συνθήκες και χαρακτηριστικά αναπτυξιακής διαδικασίας των πόλεων και χωριών», *Τετράμηνα* 28-29 (1985) 1880, 1883-1884.

22. Διατυπώθηκε η άποψη ότι η απουσία του όρου «κατούνα» σε μεσαιωνικές πηγές που αναφέρονται στους Βλάχους των ΝΔ Βαλκανίων αποτελεί ένδειξη ανυπαρξίας του θεσμού σε αυτούς (S. Dragomir, *Vlahii din nordul peninsulei Balcanice în evul mediu*, Βουκουρέστι 1959, σ. 14). Ωστόσο, η αποδοχή αυτής της άποψης αντίκειται σε μια μεσαιωνική μαρτυρία, η οποία όχι μόνο τεκμηριώνει την κατούνα ως θεσμό των Βλάχων του νότιου βαλκανικού χώρου, αλλά και την τοποθετεί χρονικά σε μια προγενέστερη χρονική περίοδο, σε σχέση με τις μαρτυρίες που διαθέτουμε για τον ΒΔ χώρο της χερσονήσου· βλ. Δασούλας, *Αγροτικές κοινωνίες του ορεινού χώρου*, σ. 65, σημ. 56· ο ίδιος, «Οι μεσαιωνικές κοινωνίες των Βλάχων», σ. 17.

τωθεί στην οικιστική-κοινοτική δομή των γεωργικών οικισμών του ορεινού χώρου. Η οικιστική ενσωμάτωση του κτηνοτροφικού στοιχείου αποτέλεσε το υπόβαθρο σημαντικών διεργασιών αναφορικά με την κοινωνική και οικιστική εξέλιξη των βλαχικών κοινωνιών της οθωμανικής περιόδου. *Οι κατούνες* που υπόκεινται σε περιορισμούς ενσωματώνονται τελικά στο αγροτικό-οικιστικό σύστημα των γεωργών. Ωστόσο, σημειώνονται και περιπτώσεις, κατά τις οποίες οι *κατούνες* συνιστούν τον πυρήνα ανάπτυξης οικισμών κτηνοτροφικού τύπου,<sup>23</sup> οι οποίοι λειτουργούν αφομοιωτικά ως προς τις προγενέστερες αγροτικές δομές. Αυτή η μόνιμη εγκατάσταση αλλάζει την υλική τους υπόσταση. Δεν αποτελούν πλέον κτηνοτροφικά καλυβοχώρια αλλά οικοδομικά σύνολα μόνιμων κατοικιών.

Στην κορυφή αυτής της διεργασίας τοποθετούμε την εμφάνιση του «απόλυτα κτηνοτροφικού χωριού». Αναφερόμαστε σε οικισμούς στους οποίους η κτηνοτροφική δομή της οικονομίας τους ανάγκαζε το σύνολο του πληθυσμού τους να μετακομίζει κατά τη διάρκεια του χειμώνα σε πεδινές περιοχές. Το μοντέλο αυτό εντοπίζεται κυρίως στους οικισμούς Σαμαρίνα, Αβδέλλα, Περιβόλι και Σμίξη, που βρίσκονται στην ανατολική πλευρά της Πίνδου, στον σημερινό νομό Γρεβενών. Στις οικιστικές τους παραδόσεις καταγράφεται πάντα ένα γεωργικό παρελθόν,<sup>24</sup> το οποίο εγκαταλείπεται

23. Στα ΝΑ της αγοράς της σημερινής Σαμαρίνας βρίσκεται κρήνη, η οποία είναι γνωστή στους περιοίκους ως «Κατούν». Η ονομασία αυτή αποδεικνύει ότι αρχικά υπήρχε εκεί οικισμός αγροκτηνοτρόφων, που αποτέλεσε τον πυρήνα του σημερινού οικισμού· βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορικά έρευναι εν Σαμαρίνη Δυτικής Μακεδονίας», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 21 (1937) 365. Αν και οι *κατούνες* έπαιξαν έναν ιδιαίτερο ρόλο στην οικιστική συγκρότηση της βαλκανικής υπαίθρου ως αρχικοί πυρήνες πολλών μεταγενέστερων οικισμών, ιδίως του ορεινού χώρου, η σημασία τους δεν έχει ακόμα διερευνηθεί. Για παράδειγμα, αναφέρω ότι στον καζά της Λειβαδιάς το 1466 υπήρχαν 24 ελληνικά χωριά με 1.096 εστίες (νοικοκυριά), 3 μουσουλμανικά χωριά με 26 εστίες και 28 αρβανίτικες *κατούνες* με 760 εστίες. Έναν αιώνα μετά, περί το 1570, υπήρχαν στον ίδιο καζά 60 χωριά με 4.947 εστίες, αλλά δεν αναφέρονται πλέον *κατούνες*, γεγονός που σημαίνει ότι είχαν εγκαταλείψει τον νομαδικό βίο, ενώ οι παλιές *κατούνες* μετεξελίχθησαν σε εδραίους οικισμούς, δηλαδή σε κανονικά «χωριά»· βλ. Καρύδης – Kiel, «Σαντζάκι του Ευρίπου 15ος-16ος αιώνας», σ. 1883-1884.

24. Θ. Σαράντης, *Το χωριό Περιβόλι Γρεβενών*, Αθήνα 1977, σ. 56· Τσότσος, *Ιστορική γεωγραφία Δυτ. Μακεδονίας*, σ. 439-445, 506· Γ. Νασίκας, *Το χωριό μας Σμίξη, Ιστορία, Ήθη και Έθιμα του Ν. Γρεβενών*, Αθήνα 1971, σ. 12, 15, 21-24· A. Wace – M. Thom-

πλήρως χάριν της κτηνοτροφικής «ευμάρειας». Πλέον, το σύνολο του πληθυσμού «υπηρετεί» τη μεγάλη μετακινούμενη κτηνοτροφία, γεγονός που επηρεάζει καίρια όχι μόνο την οικονομική αλλά και την κοινωνική τους φυσιογνωμία.<sup>25</sup>

Η αναζήτηση ενός ιστορικού πλαισίου που να ερμηνεύει αυτή τη διαδικασία παραπέμπει στις γενικότερες εξελίξεις στον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ευρύτερα του ευρωπαϊκού κόσμου,<sup>26</sup> στον οποίο η κτηνοτροφία αποκτά διαστάσεις σημαντικής οικονομικής δραστηριότητας στο πλαίσιο του ανερχόμενου καπιταλισμού.<sup>27</sup> Η προστασία της από τις αποδιάρθρωσεις που εντοπίζουμε συνήθως στους υπόλοιπους αγροτικούς κλάδους του οθωμανικού κόσμου,<sup>28</sup> η εμπορευματική και βιοτεχνική φύση του προϊόντος της, τα δημογραφικά περισεύματα, η κινητικότητα και οι μεταφορικές δυνατότητες των πληθυσμών που την υπηρετούν, συνιστούν ορισμένους βασικούς παράγοντες για τη μετεξέλιξη των οικονομικών τους δομών. Παράλληλα, πάντοτε στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας, οι μεσαιωνικής καταβολής οικισμοί της κτηνοτροφικής ζώνης εξελίσσονται σε αναπτυγμένες ορεινές πολίχνες του οθωμανικού κόσμου.

---

pson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, μτφ. Π. Καραγιώργος, εκδ. Α/φοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 171.

25. Η βιωσιμότητα των ορεινών οικισμών απαιτούσε οικονομική σταθερότητα, γεγονός που ήταν εφικτό μόνο μέσω της ισορροπημένης εκμετάλλευσης των διαφόρων τομέων της αγροτικής παραγωγής των βουνών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα «μη συνετής» χρήσης των ορεινών πόρων αποτέλεσαν οι οικισμοί της βορείου Πίνδου, που μεταστράφηκαν αποκλειστικά στην κτηνοτροφία. Μπορεί να τους παρείχε αυξημένα πλούτη, ωστόσο, απορροφώντας τους γεωργικούς πληθυσμούς της περιοχής, η απώλεια του κτηνοτροφικού κεφαλαίου τους σε περιόδους πολιτικών και πολεμικών κρίσεων οδήγησε σε οικονομική κατάρρευση ολοκλήρου του οικισμού. Παρόμοια οικονομική μετεξέλιξη υπέστησαν και ορισμένοι οικισμοί του Ασπροποτάμου, η οποία όμως δεν είχε πάντα επιτυχία· βλ. Δασούλας, *Αγροτικές κοινωνίες του ορεινού χώρου*, σ. 114-115· W. M. Leake, *Travels in northern Greece*, τ. 1, Λονδίνο 1835, σ. 287.
26. Ρόκου, *Ορεινές κοινωνίες κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας*, σ. 107-122.
27. Αυτή η όψη της ανάπτυξης της κτηνοτροφίας συνδέεται με την εμπορευματοποίηση του μαλλιού, πρώτης ύλης της εκβιομηχάνισης της παραγωγής στα ευρωπαϊκά υφαντουργεία· βλ. D. Sella, «Les mouvements longues de l'industrie lainière à Venise aux XVIIe-XVIIIe siècles», *Annales* 12 (1957) 29-45· Σεραφεΐμ Μάξιμος, *Η αγωγή του ελληνικού καπιταλισμού. Τουρκοκρατία 1685-1789*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 31973, σ. 99-102.
28. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία*, σ. 57-58· Ν. Τοντόρωφ, *Η βαλκανική πόλη*, τ. 1, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σ. 66, 68-69, 127.

Σύμφωνα με τις ενδείξεις που διαθέτουμε, αυτή διεργασία δεν μπορεί να αναχθεί πριν από τα τέλη του 16ου αιώνα. Η οθωμανική απογραφή του σαντζακίου των Ιωαννίνων που διενεργήθηκε το 1564/5 αποκαλύπτει ότι οι οικισμοί Σαμαρίνα, Αβδέλλα, Περιβόλι και Σμίξη, οι οποίοι κατά τους μεταγενέστερους αιώνες μετεξελίσσονται σε οικισμούς πρότυπο, όσον αφορά τη μελέτη του φαινομένου που αποκαλέσαμε «απόλυτα κτηνοτροφικό χωριό», διατηρούν ακόμη τον μεσαιωνικό τους αγροτικό χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, η Σαμαρίνα διαθέτει 128 νοικοκυριά και πληρώνει στους τιμαριούχους συνολική πρόσοδο 4.695 άσπρα, από τα οποία τα 468 αποδίδονταν ως δεκάτη για την παραγωγή δημητριακών. Η Αβδέλλα διαθέτει 35 νοικοκυριά και πληρώνει στους τιμαριούχους συνολική πρόσοδο 2.002 άσπρα, από τα οποία τα 1.001 αποδίδονταν ως δεκάτη για την παραγωγή δημητριακών. Το Περιβόλι διαθέτει 37 νοικοκυριά και πληρώνει στους τιμαριούχους συνολική πρόσοδο 3.700 άσπρα, από τα οποία τα 2.340 αποδίδονταν ως δεκάτη για την παραγωγή δημητριακών. Τέλος, η Σμίξη διαθέτει 76 νοικοκυριά, πληρώνοντας στους τιμαριούχους συνολική πρόσοδο 6.200 άσπρα, από τα οποία τα 3.390 αποδίδονταν ως δεκάτη για την παραγωγή δημητριακών.<sup>29</sup> Συνεπώς, κατά τον 16ο αι. αυτοί οι οικισμοί δεν έχουν μεταστραφεί απόλυτα στην κτηνοτροφική οικονομία, αλλά διατηρούν ακόμη ένα μικτό αγροτικό σύστημα. Επίσης, το Μπιθούλτσι και η Μπίγκα, δύο εξαφανισμένοι σήμερα οικισμοί, οι κάτοικοι των οποίων, σύμφωνα με τις τοπικές παραδόσεις, μετακινήθηκαν αντίστοιχα στους οικισμούς Περιβόλι και Σμίξη,<sup>30</sup> εμφανίζονται στην ανωτέρω απογραφή σχεδόν ως γεωργικοί οικισμοί. Συγκεκριμένα, το Μπιθούλτσι διαθέτει 49 νοικοκυριά και πληρώνει στους τιμαριούχους συνολική πρόσοδο 5.499 άσπρα, από τα οποία τα 3.993 αποδίδονταν ως δεκάτη για την παραγωγή δημητριακών, ενώ η Μπίγκα διαθέτει 53 νοικοκυριά και πληρώνει στους τιμαριούχους συνολική πρόσοδο 5.700 άσπρα, από τα οποία τα 3.828 αποδίδονταν ως δεκάτη για την παραγωγή δημητριακών.<sup>31</sup>

29. Kambouridis, «The region of Grevena», σ. 209-2015, 222-227.

30. Νασίκας, *Το χωριό μας Σμίξη*, σ. 12-15· Σαράντης, *Το χωριό Περιβόλι*, σ. 62-63· Wace-Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, σ. 171, 174-175.

31. Kambouridis, *ό.π.* Η ανωτέρω απογραφή συνιστά ίσως τη μοναδική μαρτυρία για την ύπαρξη του οικισμού Μπίγκα (Bika στις οθωμανικές πηγές), ενώ αντίθετα η ύπαρξη του οικισμού Μπιθούλτσι ή Μπυθουλκαίοι (Bisulki στις οθωμανικές πηγές) επιβεβαιώ-



Από τα ανωτέρω στοιχεία αντιλαμβανόμαστε ότι οι βλαχικοί οικισμοί, ακόμη και αυτοί που βρίσκονται στην υψηλή ορεινή ζώνη και αργότερα μεταστρέφονται πλήρως προς την κτηνοτροφική οικονομία, ως τα μέσα του 16ου αι., ενδεχομένως και αργότερα, διατηρούν ακόμη την κληρονομημένη από τις βλαχικές κοινωνίες του Μεσαίωνα γεωργική δομή.

Μία ολοκληρωμένη ιστορική τεκμηρίωση αυτής της διαπίστωσης μας υποχρεώνει να παραθέσουμε μερικά ακόμη στοιχεία. Ενδεικτικές περιπτώσεις αποτελούν οι οικισμοί Λινοτόπι και Γράμμοστα. Ευρισκόμενοι στον ορεινό όγκο του Γράμμου, σε μια υψομετρική ζώνη που κυμαίνεται μεταξύ 1.200-1.400 μ., απογράφονται το 1568/9 από τους Οθωμανούς ως οικισμοί που υπάγονται στον *ναχιγιέ* της Χρούπιστας.<sup>32</sup>

Το Λινοτόπι, αν και ερημώνεται κατά τη διάρκεια του 18ου αι.,<sup>33</sup> στα μέσα του 16ου αι. αποτελεί έναν δημογραφικά ακμαίο ορεινό οικισμό και, παράλληλα, έδρα μιας σημαντικής τεχνικής ομάδας.<sup>34</sup> Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1568/9, διαθέτει 203 νοικοκυριά και αποδίδει στους

---

νεται και από άλλες πηγές· βλ. Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Η ιστορική εξέλιξη των οικισμών του Αλιάκμονα κατά την Τουρκοκρατία: ο κώδικας αρ. 201 της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας*, [ΚΝΕ/ΕΙΕ], Αθήνα 2000, σ. 137· Κ. Σπανός, «Οι θεσσαλικοί οικισμοί και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 421 του Μεγ. Μετεώρου 1592/93 – 19ος αι.», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 32 (1997) 17-56.

32. Βλ. Α. Στογιανовски, *Турски Документи за историјата на македонскиот народ, опширен пописен дефтер за казите горица, бизлишта и Хрупишта од 1568/1569 година*, том VII, книга I, [Архив македонија Матича Македонска], Скопја 1997, σ. 373, 396.
33. Βλ. Θ. Γεωργιάδης, *Μοσχόπολις*, Αθήνα 1975, 88-92· Κ. Σκενδέρης, *Ιστορία της αρχαίας και συγχρόνου Μοσχόπολεως*, Αθήνα 1928, σ. 34-38· Κ. Βακαλόπουλος *Η ιστορία της Ηπείρου από τις αρχές της Οθωμανοκρατίας ως τις μέρες μας*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 306-307.
34. Βλ. Αναστασία Γ. Τούρτα, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι*, [Υπουργείο Πολιτισμού. Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Δελτίου, 84], Αθήνα 1991· η ίδια, «Εικόνες Ζωγράφων από το Λινοτόπι (16ος-17ος αιώνας). Νέα στοιχεία και διαπιστώσεις για τη δραστηριότητά τους», *Δελτίον Χριστ. και Αρχαιολ. Ετ.* 22 (2001) 341-356· Ν. Σιώκης, «Η άγνωστη καλλιτεχνική δραστηριότητα λινοτοπιτών ζωγράφων στο Λέχοβο Φλώρινας», *Πρακτικά Συνεδρίου 'Φλώρινα 1912-2002, Ιστορία και Πολιτισμός'*, Φλώρινα 2004, σ. 435-456· Θ. Τσαμπούρας, *Τα καλλιτεχνικά εργαστήρια από την περιοχή του Γράμμου κατά τον 16ο και 17ο αιώνα. Ζωγράφοι από το Λινοτόπι, τη Γράμμοστα, τη Ζέρμα και το Μπουρμπουτσκό*, αδημ. διδακτ. διατριβή, [Τομ. Βυζαντινής Αρχαιολογίας Φίλος. Σχ. ΑΠΘ], Θεσσαλονίκη 2013, σ. 25-26, 62-109.

τιμαριούχους γεωργικούς φόρους που αντιστοιχούν περίπου στο 42% της συνολικά αποδιδόμενης προσόδου. Αυτό σημαίνει ότι το αγροτικό σύστημα του οικισμού βασιζόταν κυρίως στη γεωργική παραγωγή. Η περίπτωση του Λινοτοπίου ενισχύει ερευνητικές διαπιστώσεις που αξιολογούν τη γεωργία ως μια σημαντική συμπληρωματική δραστηριότητα βλαχικών οικισμών, την οποία ανέδειξαν τεχνικές αλλά και εμπορικές ομάδες.<sup>35</sup>

Κατά την ίδια εποχή η γειτονική Γράμμοστα, διαθέτοντας 500 νοικοκυριά, συνιστά μια πραγματική ορεινή πολίχνη. Μεταξύ των προσόδων που αποδίδει καταγράφεται και δεκάτη θερινών βοσκοτόπων, γεγονός που αποτελεί σαφή ένδειξη μετακινούμενης κτηνοτροφίας. Ωστόσο, αποτελεί μόνο το 0,62% των συνολικά αποδιδόμενων προσόδων, ενώ αντίθετα οι γεωργικοί πρόσοδοι αγγίζουν το 15%. Ο γεωργικός χαρακτήρας του αγροτικού συστήματος της Γράμμοστας τεκμηριώνεται και από το γεγονός ότι διαθέτει 12 νερόμυλους, στοιχείο που καταδεικνύει μια μεγάλη πληθυσμιακή συγκέντρωση αλλά και μια αξιόλογη γεωργική παραγωγή. Μαρτυρίες του 17ου αι. εμφανίζουν τη Γράμμοστα ως πατρίδα μετακινούμενων κτηνοτρόφων αλλά και τεχνιτών και εμπόρων.<sup>36</sup> Σήμερα δεν αποτελεί παρά έναν μικρό εποχικό οικισμό μετακινούμενων κτηνοτρόφων.



Μια συνολική αξιολόγηση των ερευνητικών δεδομένων αναδεικνύει ότι οι κοινωνίες των Βλάχων καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα συνιστούν έναν αγροτικό πληθυσμό, ο διττός χαρακτήρας του οποίου δεν περιοριζόταν μόνο στο πεδίο της οικονομίας, αλλά επεκτεινόταν ταυτόχρονα και στον γεωγραφικό, οικιστικό χώρο, δηλαδή στην οικιστική συμπεριφορά των κοινωνιών. Μια πλευρά του συνιστά τον κόσμο της μετακινούμενης κτηνοτροφικής κοινότητας, που ιστορικά καταγράφεται ως *κατούνα*. Ο περιβαλλοντικός, οικονομικός και οικιστικός χώρος αυτής της ομάδας ορίζεται από τα υψίπε-

35. Δασούλας, *Αγροτικές κοινωνίες του ορεινού χώρου*, σ. 271-285.

36. A. Hâciu, *Aromânii. Comerț, Industrie, Arte, Expansiune, Civilizație*, Focșani 1936, σ. 134-141· Τσότσος, *Ιστορική Γεωγραφία Δυτ. Μακεδονίας*, σ. 329· Σιώκης, *Η πνευματική κίνηση και ζωή στη Δυτική Μακεδονία*, σ. 83-84· Τσαμπούρας, *Τα καλλιτεχνικά ερμηνεία από την περιοχή του Γράμμου*, σ. 27-29, 35-61.

δα της οροσειράς και πάντα σε μια εποχική βάση. Η άλλη πλευρά συγκροτείται από τον «κόσμο της ορεινής αγροικίας», ο οποίος συνιστά έναν κατά βάση γεωργικό πληθυσμό. Κύριο χαρακτηριστικό του, η σταθερή διαβίωσή του εντός των ορεινών κοιλάδων της οροσειράς, οι οποίες ορίζουν κατά έναν απόλυτο τρόπο τα όρια της αγροτικής του δράσης. Κατά τον 15ο και 16ο αι., περίοδο κατά την οποία το τιμαριωτικό σύστημα βρίσκεται σε πλήρη ανάπτυξη, στον χώρο της Δυτ. Μακεδονίας, αλλά και του ευρύτερου ορεινού περιγύρου, ο κτηνοτροφικός και γεωργικός κόσμος των Βλάχων βρίσκεται ήδη σε μια διαδικασία συνάρθρωσης. Μέσα από αυτή διαμορφώνονται μακροχρόνιες ισορροπίες ως προς τη χρήση και τη διαχείριση της γης, προϋπόθεση απαραίτητη για τη μελλοντική οικιστική τους ενοποίηση και τη συγκρότηση της ενιαίας διάστασης του πολιτισμού τους. Σε αυτή τη διαδικασία η κτηνοτροφική δομή δεν αποτέλεσε παρά μια από τις εκφάνσεις του αγροτικού τους χαρακτήρα, ενώ η κυριαρχία της σε ορισμένους οικισμούς συνιστά ένα φαινόμενο που εντάσσεται στην ιστορική περιοδολόγηση του οθωμανικού κόσμου.

Βέβαια το ανωτέρω ιστορικό σχήμα αφήνει αναπάντητο ένα ζήτημα. Αφορά την απαρχή και τον λόγο της παρουσίας στον ορεινό χώρο της Δυτ. Μακεδονίας ενός γεωργικού πληθυσμού Βλάχων. Μπορεί για τις κτηνοτροφικές ομάδες να αποδεχόμαστε την εκμετάλλευση των ορεινών βοσκοτόπων ως αιτία διεύρυνσης των ορίων της οικιστικής τους παρουσίας, ωστόσο αυτή η ιστορική διεργασία δεν ερμηνεύει την ύπαρξη των γεωργικών οικισμών. Ας έχουμε υπόψιν ότι ως το τέλος του Μεσαίωνα εντοπίζουμε ακόμη σε πεδινά μέρη γεωργικούς πληθυσμούς Βλάχων.<sup>37</sup> Ως φαινόμενο δεν αφορά μόνο τις κοινωνίες των Βλάχων αλλά το σύνολο του αγροτικού κόσμου της περιοχής· ενδεχομένως αποτελεί απόρροια της εντεινόμενης φεουδαλοποίησης των παραγωγικών σχέσεων της βυζαντινής και ευρύτερα της βαλκανικής υπαίθρου.

---

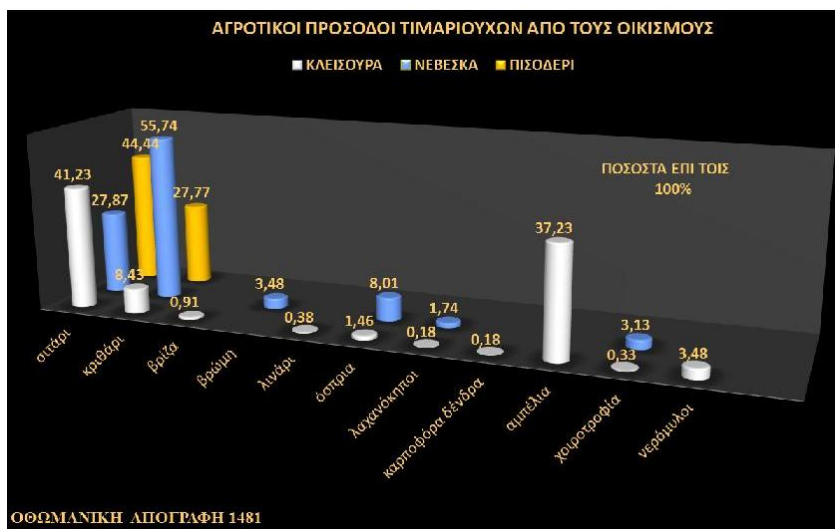
37. Βλ. *Cecaumeni Strategicon*, σ. 70· Άννα Κομνηνή, *Alexiade* [Άλεξιάς], tome II, livre V, texte établi et traduit par B. Leib, [Les belles lettres], Παρίσι 1943, σ. 24· Delilbaşı – Arıkan, *Sûret-i Defter-i Sancak-ı Tırhala*, σ. 8-9· N. Beldiceanu – P. S. Năsturel, «Η Θεσσαλία στην περίοδο 1454/55-1506», [μτφ. Αλ. Αγγελουπούλου], *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 19 (1991) 105-106, 110.

ΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΒΙΛΑΕΤΙΟΥ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ 1445						
ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΙ ΣΕ ΦΟΡΟΛΟΓΗΣΗ	ΛΟΓΓΑΣ			ΚΟΤΟΡΙ		
	εστίες	χήρες	άγαμοι	εστίες	χήρες	άγαμοι
	27	2	1	20		2
ΦΟΡΟΛΟΓΗΣΙΜΕΣ ΠΗΓΕΣ	ποσότητα	ακρε	%	ποσότητα	ακρε	%
σιτάρι	80 Klle	200	8,45	200 Klle	500	33
κριθάρι	50 Klle	75	3,16	120 Klle	180	11,88
βρίζα	90 Klle	135	5,70			
κεγρί	40 Klle	60	2,53			
λίναρι		140	5,91		100	6,60
όσπρια						
λαχανόκηποι		40	1,69		20	1,32
καρποφόρα δένδρα		80	3,38		45	2,97
αμπέλια	187 medre	374	15,80			
γαϊροτροφία		80	3,38		30	1,98
δέρματα		60	2,53		20	1,32
νερόμυλοι	2 μύλοι	480	20,28	1 μύλος	30	1,98
πρόστιμα ή δασμοί γάμων					30	1,98
Σπέντζα (προσωπικός φόρος)		712	30,09		550	36,30
Σύνολο		2366	100%		1515	100%

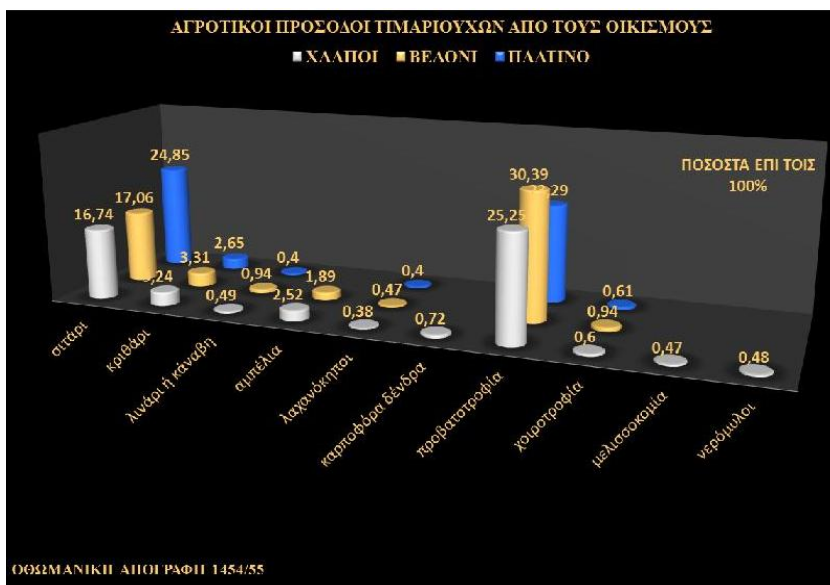
Πίν. 1.

ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΝΑΧΙΓΙΕ ΤΗΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ 1481									
ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΙ ΣΕ ΦΟΡΟΛΟΓΗΣΗ	ΚΛΕΙΣΟΥΡΑ			ΝΕΒΕΣΚΑ			ΠΙΣΟΔΕΡΙ		
	αστίες	χήρες	άγαμοι	αστίες	χήρες	άγαμοι	αστίες	χήρες	άγαμοι
	67	3		6			11	1	
ΦΟΡΟΛΟΓΗΣΙΜΕΣ ΠΗΓΕΣ	ποσότητα	ακρε	%	ποσότητα	ακρε	%	ποσότητα	ακρε	%
σιτάρι	153 γυκ	2248	41,23	5 γυκ	80	27,87	3 γυκ	48	44,44
κριθάρι	46 γυκ	460	8,43	16 γυκ	160	55,74	3 γυκ	30	27,77
βριζα	5 γυκ	50	0,91						
βρώμη				1 γυκ	10	3,48			
λινάρι		21	0,38						
όσπρια	8 γυκ	80	1,46	23	8,01				
λαχανόκητοι		10	0,18	5	1,74				
καρποφόρα δένδρα ή φρούτα		10	0,18						
αιμέλια	406 medre	2030	37,23						
χοιροτροφία		18	0,33	9	3,13				
νερόμυλοι	4	190	3,48						
πρόστιμα ή δασμοί γάμου		69	1,26				30	27,77	
πρόσοδοι από μουσουλμάνους		66	1,21						
Σύνολο		5452	100		287	100		108	100

Πίν. 2.



Πίν. 3.



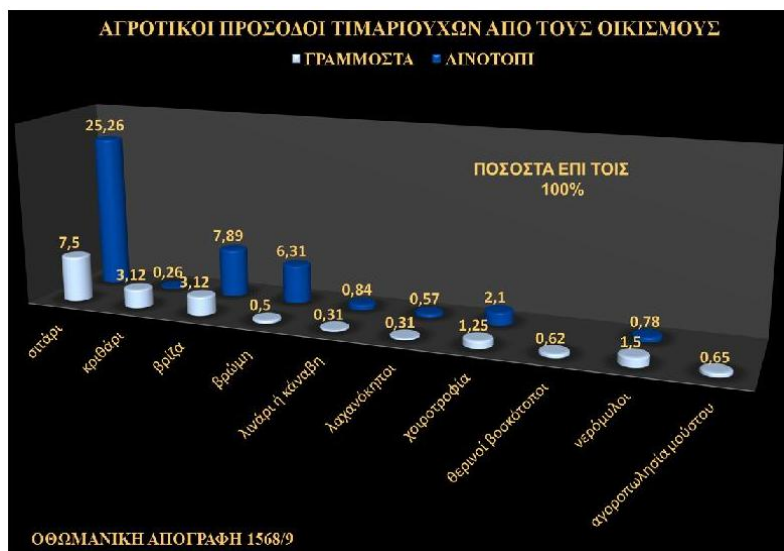
Πίν. 4.

ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΣΑΝΤΖΑΚΙΟΥ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ 1454/55									
ΟΙΚΙΣΜΟΙ	ΧΑΛΠΟΙ			ΒΕΛΟΝΙ			ΠΑΛΤΙΝΟ		
	εστίες	χήρες	άγαμοι	εστίες	χήρες	άγαμοι	εστίες	χήρες	άγαμοι
<b>ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΙ ΣΕ ΦΟΡΟΛΟΓΗΣΗ</b>	<b>151</b>	<b>7</b>	<b>11</b>	<b>35</b>	<b>3</b>	<b>5</b>	<b>89</b>	<b>2</b>	<b>8</b>
<b>ΦΟΡΟΛΟΓΗΣΙΜΕΣ ΠΗΓΕΣ</b>	ποσοτήματα	ακρε	%	ποσοτήματα	ακρε	%	ποσοτήματα	ακρε	%
σιτάρι	124 Kile	1392	16,74	45 Kile	360	17,06	152 Kile	1216	24,85
κριθάρι και άλλα προϊόντα	54 Kile	270	3,24	14 Kile	70	3,31	36 Kile	130	2,65
λινόρι ή κάνναβη		41	0,49		20	0,94		20	0,40
δεκάτη λαχανόκηπων		32	0,38		10	0,47		20	0,40
δεκάτη καρποφόρων δένδρων		60	0,72						
δεκάτη αμπελίων		210	2,52		40	1,89			
δεκάτη μελισσών					10	0,47			
φόρος προβατοτροφίας		2100	25,26		635	30,09		1140	23,29
φόρος χοιροτροφίας		50	0,60		20	0,94		30	0,61
φόρος νερόμυλων		40	0,48						
πρόστιμο και δασμοί γάμου		300	3,60		50	2,36		100	2,04
Σπάντζα (προσωπικός φόρος)		3817	45,91		893	42,32		2237	45,71
Σύνολο		8313	100		2110	100		4893	100

Πίν. 5.

ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΝΑΧΙΓΙΕ ΤΗΣ ΧΡΟΥΠΗΣΤΑΣ 1568/69						
ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΙ ΣΕ ΦΟΡΟΛΟΓΗΣΗ	ΓΡΑΜΜΟΣΤΑ			ΑΙΝΟΤΟΠΗ		
	εστίες	χίρρες	άγαμιοι	εστίες	χίρρες	άγαμιοι
	326		175	133		70
ΦΟΡΟΛΟΓΗΣΙΜΕΣ ΠΗΓΕΣ	ποσότητα	ακρε	%	ποσότητα	ακρε	%
σιτάρι	175 Kile	1200	7,5	300 Kile	2400	25,26
κριθάρι	100 Kile	500	3,12	5 Kile	25	0,26
βρίζα	100 Kile	500	3,12	150 Kile	750	7,89
βρώμη	10 Kile	80	0,5	150 Kile	600	6,31
λινάρι ή κόνιαβη		50	0,31		80	0,84
λαχανόκηποι		50	0,31		55	0,57
αγοροπωλήσια κρασιού		105	0,65			
χειροτεροφία		200	1,25		200	2,10
θερμνοί βοσκότοποι		100	0,62			
ναρόμυλοι	12	240	1,5	5	75	0,78
πρόστιμα, δασμοί γάμων, έγγραφα, εδάσεων		400	2,5		200	2,10
Σπέντζα (προσωπικός φόρος)		12525	78,28		5075	53,42
Σύνολο		16000	100		9500	100

Πίν. 6.



Πίν. 7.